

Особливості психологічних властивостей старшокласників у вихованні відповідальності в процесі учнівського самоврядування

У статті розглядаються психологічні особливості особистості старшокласника та їх значення при вихованні відповідальності в процесі учнівського самоврядування. Значна увага приділяється учнівському самоврядуванню як засобу виховання відповідальності. При аналізі враховуються останні дослідження і публікації сучасних науковців у галузі педагогіки та психології.

Ключові слова: старшокласники, психологічні особливості, виховання, учнівське самоврядування, відповідальність, процес, особистість.

Постановка проблеми у загальному вигляді... На сьогодні перед національною системою виховання в нашій державі постають якісно нові завдання, що вимагають практичного перетворення та доповнення системи освіти. З огляду на це сучасні науковці наголошують на необхідності формування в особистості відповідальності за свої дії та вчинки, як чинника, що попереджує безправомірність у поведінці учня та збереження загальнолюдських моральних якостей. Саме від того, наскільки учень проявить свою відповідальність вже сьогодні, залежить його майбутнє, тобто навчальна успішність, професійне самовизначення, особисте життя та й взагалі соціалізація у соціумі.

Формулювання цілей статті... Тому метою статті постає проблема теоретичного обґрунтування та аналізу значущості психологічних властивостей старшокласників у вихованні відповідальності в процесі учнівського самоврядування.

Аналіз досліджень і публікацій та виклад основного матеріалу... Аналізуючи психологічну літературу, слід відмітити, що проблемою відповідальності займалася ціла низка науковців. Зокрема, психологічний аспект відповідальності розглядається у працях К.Абульханової-Славської, Г.Балла, Л.Божович, М.Боришевського, О.Киричука, В.Крутецького, К.Муздибаєва, Д.Ніколенка, С.Рубінштейна, Л.Виготського, М.Савчина. У їхніх дослідженнях проаналізовано зміст відповідальності, її структуру, механізми розвитку, характер прояву у різноманітних життєвих ситуаціях.

Про вплив психічних функцій особистості на виховання пізнавальних та моральних якостей у свій час наголошував і Л.Виготський, зазначаючи, що психічні функції – такі як увага, пам'ять, мислення, воля, відповідальність та ін., – не є внутрішніми з самого початку, як вважала класична емпірична психологія. Вони формуються внаслідок оволодіння зовнішніми засобами культурної поведінки та мислення, які Л.Виготський називав знаками. Формування вищих психічних функцій відбувається у процесі спілкування людей. По суті таке спілкування є вихованням. Вищі психічні функції виникають і розвиваються у процесі виховання та навчання і не можуть виникнути інакше: вони не властиві людині від народження. Усі вищі психічні функції, – зазначав Л. Виготський, – суто інтеріоризовані відносини соціального порядку, основа соціальної структури особистості. Їх склад, генетична структура, спосіб дії – одним словом, вся їхня природа соціальна; навіть перетворюючись у психічні процеси, вона залишається квазісоціальною. Людина і наодинці з собою зберігає функції спілкування [4]. У цьому значенні людина є соціальною істотою, поза взаємодією із суспільством вона ніколи не розвине в собі тих якостей, які розвинулися в результаті розвитку всього людства.

Формування вищих психічних функцій, у тому числі й відповідальності, проходить довгий шлях в онтогенетичному розвитку дитини у ході якого відбувається перетворення зовнішніх соціальних форм поведінки у внутрішню форму індивідуальної свідомості – „вростання ззовні всередину”.

Згідно з твердженнями Б.Ананьєва, вивчення особистості розпочинається із визначення її статусу (економічного, політичного і правового становища в суспільстві), яке задається системою суспільних відносин, соціальних утворень, що об'єктивно визначають „місце” особистості в соціальній структурі. „Позиція особистості як суб'єкта суспільної поведінки і різноманітних соціальних діяльностей становить собою складну систему відносин особистості (до суспільства в цілому і до спільнот, до яких вона належить, до праці, людей, самої себе), установок і мотивів, якими вона керується в своїй діяльності, цілей і цінностей, на які спрямована ця діяльність. Уся ця складна система суб'єктивних властивостей міститься у певному комплексі суспільних функцій – ролей, виконаних людиною в заданих ситуаціях розвитку” [1, с.288–289]. Б.Ананьєв розглядає позицію особистості через діяльнісну, суб'єктивний аспект її статусу. А головним критерієм „позиції” особистості є її активність.

Суттєвими характеристиками людини як особистості є її самостійність і відповідальність, самостійність дій – це дії з опорою на власні інтелектуальні та духовні сили, без звернення до підказки іншого, до авторитету. З цієї точки зору, особистісний вчинок обмірковується людиною наодинці з собою, обговорюється в діалозі з внутрішнім співрозмовником, зі своїм „Я” [12, с.4–98].

У працях Б.Ананьєва, І.Беха, М.Боришевського, В.Мясищева, С.Рубінштейна та багатьох інших науковців наголошується на тому, що основним об'єктом ставлення людини є інша людина і суспільство.

На думку В.Мясищева, „багато психологічних робіт, по суті вся педагогічна психологія засвідчує, що особливості особистості – це продукт її взаємин із людьми в процесі розвитку, продукт впливу прикладу, прив'язаності, авторитету (як окремих особистостей, так і колективів шкільних чи виробничих)” [8, с.150].

Відповідно до проаналізованої літератури, однією із найважливіших умов ефективного впливу учнівського самоврядування на виховання у старшокласників відповідальності є створення ситуації реальної відповідальності, в основі якої є інтерес особистості до процесу та результатів своєї діяльності. Цього можна досягти за умови, коли старшокласник має можливість і прагнення стати суб'єктом предметно-практичної діяльності. Така ситуація виникає, коли цілі, зміст й організація діяльності дозволяє особистості задовольнити потреби у співробітництві та в досягненні. Під потребою у співробітництві розуміється потреба особистості в реалізації своєї активності спільно із партнерами по діяльності. Потреба у досягненні розуміється як притаманне людям прагнення до успіху в діяльності, в змаганні з партнерами з орієнтацією на певну кількість досягнутих результатів [7, с.26]. З цієї метою предметно-практична діяльність у колективі повинна вміщувати у собі набір різних видів суспільно корисної діяльності учнів, щоб кожен учасник колективу мав можливість брати активну участь у різних її видах. Залучення старшокласників до активного взаємовідповідального спілкування на основі різних форм суспільно корисної діяльності значно активізує спілкування в учнівському середовищі, що сприяє кращому засвоєнню суспільних норм і правил поведінки, формуванню відповідальної свідомості особистості. Про важливість широкого залучення вихованців до виконання конкретних суспільних обов'язків неодноразово наголошував А.Макаренко. „Я намагався, – писав він, – дрібнити колектив на загони по десять осіб, щоб число вповноважених було якомога більшим, я прагнув створювати якомога більше комісій ...” [6, с.212].

У дослідженні ми дотримуємось тієї позиції, що виховання відповідальності в учнів старшого шкільного віку зумовлене не лише залученням їх до управлінської діяльності, а й тією самою позицією як самостійного і відповідального учасника цієї діяльності. Включаючись у різноманітні види суспільно корисної діяльності, старшокласники по-різному можуть вводитися в одній і тій самій ситуації. Це можна пояснити тим, що формування особистості визначається не лише тим місцем, яке займає вона в системі доступних їй людських відносин, але й тими психологічними особливостями, які у неї уже склалися в результаті минулого досвіду. Саме із цього співвідношення виникає та внутрішня позиція, тобто система її потреб і прагнень (суб'єктивно представлена у відповідних переживаннях), яка, опосередковуючи вплив середовища, стає безпосередньою рушійною силою розвитку в особистості нових психічних якостей. Систематична участь у такій діяльності створює сприятливу ситуацію для формування особистості в цілому і відповідальності зокрема. Тому особливе значення при вихованні відповідальності старшокласників засобами самоврядування має особистісний смисл їх участі у цій діяльності.

На відміну від значень, особистісні смисли, як і чуттєва тканина свідомості, стверджує О.Леонтьєв, не мають свого „надіндивідуального”, свого „не психологічного” існування. Якщо зовнішня чутливість, зазначав він, зв'язує у свідомості значення з реальністю об'єктивного світу, то особистісний смисл пов'язує їх із реальністю самого життя в цьому світі, з його мотивами. Особистісний смисл створює пристрасність людської свідомості [5, с.153].

На роль моральних почуттів у регуляції поведінки людини, її відповідальних дій вказував і Л.Виготський. „Жодна форма поведінки, – писав він, – не є настільки міцною, як та, що пов'язана з емоцією. Тому, якщо ви хочете викликати у людини потрібні вам форми поведінки, завжди потурбуйтеся про те, щоб ці реакції залишили емоційний відбиток в учня. Жодна моральна проповідь так не виховує, як живе почуття, у цьому сенсі апарат емоцій є ніби спеціально пристосованим і тонким знаряддям, через яке найлегше впливати на поведінку” [3, с.113].

У дослідженні ми виходимо з того, що первісну основу такої активності особистості старшокласника становлять його індивідуальні потреби, мотиви й деякі інші провідні структурні утворення. У зв'язку з цим і розв'язати проблему відповідальної поведінки неможливо без урахування принципу опосередкованості психічного. „Будь-яка активність, – писав Д.Узнадзе, – означає ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності, середовища. У випадку виникнення якоїсь конкретної потреби суб'єкт, з метою її задоволення, спрямовує свої сили на навколишню дійсність. Так виникає поведінка. Зауважимо, вона передбачає, з одного боку, потребу і сили суб'єкта, а з іншого – середовище, предмет, який повинен її задовольнити. Поведінка становить собою залучення саме цих сил, і зрозуміти її поза потребою і предметом, що її задовольняє, зовсім неможливо... Активність має завжди предметний характер...” [11, с.332].

Із цими твердженнями Д.Узнадзе певною мірою перегукується концепція В.Асеева [2, с.34], згідно з якою формування потребнісно-мотиваційної сфери особистості здійснюється за допомогою двох основних механізмів: формування мотивації „знизу до верху” і „зверху до низу”. Суть першого полягає в тому, що умови діяльності і взаємин, які склалися стихійно або спеціально організовані вихователем, вибірково актуалізують окремі ситуативні спонукання, при систематичній актуалізації поступово переходять у стійкі мотиваційні утворення.

Другий механізм полягає в засвоєнні вихованцем у готовій формі спонукань, цілей, ідеалів, змісту спрямованості особистості, які, за задумом вихователя, повинні в нього сформуватися і які сам вихованець повинен поступово перетворити у внутрішньо прийняті і такі, що реально діють. Повноцінне формування мотиваційної сфери особистості, а отже, і її відповідальності, повинно включати обидва механізми [2, с.36]. Зазначимо, що в основі будь-якої мотивації лежать потреби особистості.

У педагогічних дослідженнях розрізняють два види потреб: фізіологічні, які забезпечують фізіологічне існування організму, і психологічні (в діяльності, спілкуванні, лідерстві, визнанні і т.п.) [2, с.42]. Рівнем задоволення обох видів потреб визначається міра активності особистості, повнота усвідомлення нею своєї відповідальності.

Якщо в задоволенні фізіологічних потреб особистість позбавлена вибору, то задоволення психологічних потреб виходить за рамки організму і вплітається в складну мережу соціальних взаємодій. Ця специфіка задоволення психологічних потреб є результатом активного функціонування базових психічних структур людської особистості, які відповідають за її свідому поведінку і соціальну життєдіяльність.

Важливу роль у формуванні мотивації старшокласників до активної участі в суспільно корисній діяльності відіграє потреба в емоційному контакті, яка дає їм можливість відчувати себе предметом інтересу і симпатій з боку інших. Основною сферою реалізації потреби в емоційному контакті є сфера міжособистісних відносин, у які вступають старшокласники з оточуючими їх людьми. Можливості для реалізації старшокласниками потреби у емоційному контакті різко зростають, коли активізується сфера їх управлінської діяльності, яка стосується життя класу, школи і навколишнього середовища.

Водночас варто зазначити, що наявність у старшокласників потреби в емоційному контакті сама по собі ще не визначає їх поведінку в конкретній ситуації. За твердженням А.Мудрика, поведінку школяра як суб'єкта спілкування визначають соціальні установки, як цілісний динамічний стан суб'єкта, його готовність до виявлення активності стосовно соціальних об'єктів, що передбачають психологічне переживання їх соціальної цінності [7, с.95].

Соціальні установки особистості утворюють певну настановчу систему. Старшокласник, наприклад, як суб'єкт спілкування має соціальну установку на самого себе як учасника спілкування – „образ – Я”. Основою цієї установки можна вважати самоповагу особистості, яка синтезує в собі розмірковуючі (усвідомлення себе) та емоційні (задоволення собою) компоненти. Соціальна установка суттєво визначає поведінку особистості та міру її відповідальності за свої дії та вчинки.

Активізація різних форм спілкування старшокласників у процесі діяльності учнівського самоврядування суттєво впливає на формування моральної свідомості, основи відповідальності. Спілкування старшокласників з оточуючими відбувається у формі діалогу. Л.Кольбергер розглядав діалог як один із найважливіших методів формування моральної свідомості особистості. Діалог сприяє активізації різних психологічних механізмів виховання [9, с.271–272]. У педагогічній теорії знайшли своє обґрунтування такі типи діалогів: фактичний, інформаційний, дискусійний і сповідальний.

Інформаційний діалог – це обмін найрізноманітнішою інформацією між його учасниками. В результаті такого обміну застосовується *механізм емоційного обумовлювання*. Його суть полягає в тому, що активізується формування позитивного ставлення до тих об'єктів та способів поведінки, які супроводжуються позитивними емоціями, і негативного до тих, що викликають негативні емоції. Якщо та чи інша поведінка з певних причин регулярно викликає позитивні емоції, вона стає бажаною для особистості, внаслідок чого формується і відповідний мотив [9]. Використання такого типу діалогу позитивно позначається на когнітивних та мотиваційних компонентах відповідальності.

Особливу роль у становленні та розвитку відповідальності відіграє дискусійний тип діалогу, який Л.Кольбергер розглядав як найважливіший метод формування моральної свідомості особистості. У процесі такого діалогу виникає зіткнення різних поглядів на ту чи іншу проблему [7, с.106].

У сповідальному діалозі (з друзями чи вчителем) відбувається щирий поділ почуттями і враженнями, що має суттєве значення для формування почуття відповідальності та формування правильної самооцінки старшокласників. Такий тип діалогу активізує дію механізму підтримання внутрішньої узгодженості поглядів, за допомогою якого особистість намагається зберегти певну гармонію в системі своїх переконань. Коли особистість усвідомлює їх суперечливість або невідповідність між поглядами і поведінкою, виникає *когнітивний дисонанс* – неприємне напруження, дискомфорт, від якого вона намагається позбавитись. Таке трапляється, наприклад, коли учень усвідомлює, що діяв без достатніх на те підстав, всупереч своїм переконанням [9].

Крім того, організація діяльності учнівського самоврядування має враховувати той факт, що існує тісний взаємозв'язок здібностей і мотивів діяльності [2, с.16]. Кожен учень наділений певним набором здібностей, загальних і спеціальних, для засвоєння і виконання конкретних видів діяльності. Під час організації учнівського самоврядування, залучення старшокласників до управлінської діяльності як засобу виховання відповідальності суттєве значення має їх ставлення до певних видів діяльності.

Значною мірою на ньому позначаються і вікові характеристики особистості. Особливість юнацького віку полягає у значному внутрішньому прагненні до ідеальних переживань. Особливу роль покликаний відіграти моральний ідеал, який суттєво впливає на програмування в поведінці особистості.

Як стверджують дослідження, пошуки морального ідеалу, зароджуючись раніше, трансформуються в юнацькому віці у внутрішню потребу. Перед старшокласником дедалі гостріше постає питання про сенс життя, про своє призначення і шлях дій. Водночас у старшому шкільному віці, як зазначає В.Тернопільська, простежується протиріччя між здатністю старшокласників до широкої предметно-перетворювальної діяльності та недостатнім включенням їх у громадсько-корисну роботу альтруїстичного спрямування, між потребою у набутті суспільного досвіду та індивідуалістичною спрямованістю їх соціальної поведінки [10, с.68].

Висновки... Структура організації учнівського самоврядування повинна бути такою, щоб задовольнити потребу кожного старшокласника у самореалізації, в активній участі у перетворювальній діяльності. А зміст діяльності органів самоврядування має відповідати віковим та індивідуальним потребам учнів старшого шкільного віку враховуючи їхні психологічні особливості. Варто враховувати також і ту обставину, що з віком відбувається зміна структури предмета відповідальності, зокрема, розширення та ускладнення обов'язків, завдань, доручень, які реалізує особистість. Потенційні можливості старшокласників щодо реалізації предмета відповідальності пов'язані зі сферою функціонування, становлення та саморозвитку „Я”.

Важливе значення у цьому віці має залучення учнів до розв'язання практичних моральних ситуацій, які вимагали б від особистості прояву ініціативи, самостійності, творчості та відповідальності. Лише за таких умов буде збагачуватись їх власний досвід, вироблятимуться уміння і звички відповідальної поведінки.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – С. 18–25.
2. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности / В. Г. Асеев. – М. : Мысль, 1986. – С. 65–68.
3. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М., 1967. – С. 71–72.
4. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Л. С. Выготский // Собр. сочинений : в 6-ти т. – М., 1983. – Т. 3.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – С. 188–206.
6. Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания / А. С. Макаренко // Собрание сочинений : в 7-ми т. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во АПН, 1958. – Т. 5. – 558 с.
7. Мудрик А. В. Общение в процессе воспитания : [учеб. пособие] / А. В. Мудрик. – М. : Педагогическое общество. Розсип., 2001. – 320 с.
8. Мясичев В. Н. Проблема отношений человека и его место в психологии / В. Н. Мясичев // Вопросы психологии. – 1957. – № 5. – С. 142–155.
9. Педагогіка : навч. посіб. / В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. – Вінниця : ДП „Державна картографічна фабрика”, 2006. – 400 с.
10. Тернопільська В. І. Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.05 / В. І. Тернопільська. – Житомир, 2003. – 185 с.
11. Узнадзе Д. Н. Теория установки / Д. Н. Узнадзе. – М. : 1997. – 448 с.
12. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М., 1966. – 325 с.

Анотація

Н.І.Голова

Особенности психологических свойств старшеклассников в воспитании ответственности в процессе ученического самоуправления

В статье рассматриваются психологические особенности личности старшеклассников и их значение при воспитании ответственности в процессе ученического самоуправления. Особенное внимание уделяется ученическому самоуправлению как способу воспитания ответственности. При анализе учитывались последние публикации современных деятелей в сфере педагогики и психологии.

Ключевые слова: *старшеклассники, психологические особенности, воспитание, ученическое самоуправление, ответственность, процесс, личность.*

Summary

N.I.Golova

Peculiarities of Psychological Features of Senior Pupils in Teaching Responsibility in the Process of Students Self-Government

The article deals with psychological features of senior pupils and their importance in education accountability in the process of student self-government. Considerable attention is given to pupils as a means of self-government of the responsibility. The analysis takes into account recent research and publications of contemporary scholars in the field of education and psychology.

Key words: *senior pupils, psychological features, educations, student's self-government, responsibility, process, personality.*

Дата надходження статті:

„30” листопада 2010 р.